

EVREII ÎN PROVINCIIILE DACICE. 106–275 p.Ch.*

NICOLAE GUDEA

I. INTRODUCERE

1. Scopul studiului de față este acela de a da pentru întâia oară o imagine mai completă în legătură cu prezența evreilor în provinciile dacice, imagine bazată pe prezentarea tuturor surselor de moment și pe o analiză, respectiv o interpretare cât mai corectă a lor.

2. Izvoarele referitoare la prezența evreilor în provinciile dacice sunt încă puține, cu caracter și valori diferite. Izvoarele directe, arheologice (arheologice propriu-zise, numismatice și epigrafice) sunt desigur cele mai importante, dar se pretează, cele mai multe dintre ele, la interpretări sofisticate și contradictorii. În timp ce monedele emise de Simon Bar Kochba sunt sigure, celelalte pot fi catalogate ca nesigure sau probabile. Inscripțiile (chiar și cele aduse de noi în sprijinul demonstrației) atestă un amestec extraordinar de nume, care permite interpretări foarte diverse. Onomastica, de pildă, atestată în inscripții a putut fi interpretată în chip foarte speculativ. Existența zeităților de proveniență sau de influență iudaică a fost și mai este încă interpretată în chip diferit, în funcție de cunoștințele de istorie evreiască ale celor care le-au prelucrat. Și sunt interpretabile, într-adevăr, pentru că, judecând prin prisma procesului de sincretism religios de care era „atins” Imperiul Roman (mai ales în secolele II–III p.Ch.), este destul de dificil de apreciat data începerii acestui proces (în lipsa atestării sigure a elementului evreiesc pe alte căi).

Se adaugă desigur o serie de izvoare indirecte. Acestea sunt cele care oferă date în legătură cu relații economice, sociale și militare între provinciile dacice și teritoriile de bază ale populației evreiești. Și în cazul acestora datele sunt interpretabile. O grupă aparte de date o constituie o legendă vehiculată în Evul Mediu transilvan, care se referă la o presupusă prezență a unor grupuri de evrei (în Dacia) încă de pe vremea războaielor dintre daci și romani, în calitate de aliați ai dacilor. Le-am folosit tocmai pentru trimiterea pe care o fac la „evenimente”, căci în realitate este dificil de crezut așa ceva.

În măsura în care izvoarele sigure pot fi asociate cu cele probabile și cu cele mai puțin sigure, toate grupele de izvoare primesc valențe noi și pot influența pozitiv modul de interpretare.

3. *Stadiul actual al cunoștințelor* în legătură cu prezența evreilor în provinciile dacice este incipient, așa zice. Nu se poate susține că cineva s-a ocupat în

mod foarte temeinic de acest subiect. Lucrarea noastră, departe de a constitui un studiu exhaustiv, încearcă pentru întâia oară să ordoneze și să expună concis ceea ce permit acum izvoarele. Numai privit din acest punct de vedere studiul nostru constituie un pas înainte. Dar izvoarele și alte informații despre evreii din provinciile dacice nu sunt încă epuizate.

Primele informații în legătură cu prezența evreilor în Dacia le-a oferit G. Téglás (*Téglás 1900*). Un alt căutător al celor mai vechi urme evreiești în Transilvania a fost M. Eisler. El însă nu a găsit urme ale evreilor din Antichitate și declara că cele mai timpurii prezențe pot fi datate numai în secolul al XVI-lea (*Eisler 1906*, p. 105–106). Dar același autor amintea despre crezul istoricului P. Király (la sfârșitul secolului al XIX-lea), care susținea că inscripțiile *CIL III* 807, 1131, 1143 atestă prezența unor evrei, datorită unor nume aparte ca Ioiviai, Aurelius Chrestus, Marcus Chrestus (*Eisler 1906*, p. 105). Mai apoi, în deceniul al treilea al secolului nostru, C. Daicoviciu, într-un studiu privind sincretismul religios de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, s-a apropiat și mai mult de problema prezenței evreilor (*Daicoviciu 1941*). Ideile lui C. Daicoviciu au fost preluate integral de M. Macrea. Acesta recunoaște că în *Theos Hypsistos* din inscripțiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa trebuie recunoscut Iahve, combinat sincretic cu alte zeități (*AISC I*, 1928–1932, p. 85 și urm.); tot ca Iahve a fost considerat și *Jupiter summus exuperantissimus* din inscripția de la Apulum (*CIL III 1909*), iar *angeli* apăruiți împreună cu *Deus Aeternus* și Iuno într-o inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (*ArchÉrt XXXII*, 1912, p. 41) au fost socotiți tot divinități iudaice îmbinate sincretic cu cele romane (*Macrea 1969*, p. 374). În studiile sale de onomastică, I. I. Russu, deși menționa toate aceste nume – acceptate deja ca iudaice – nu le-a separat de cele general semite (*Russu 1943; 1949; 1969*). Drept urmare nu s-a generalizat niciodată în istoriile despre provinciile dacice ideea unei componente iudaice a populației.

Mai târziu S. Sanie, studiind divinitățile siriene și palmiriene din provinciile dacice, menționa (în subsidiar însă) trei localități cu descoperiri iudaice (Ulpia Traiana Sarmizegetusa și alte două nenominalizate: Transilvania), trei nume de evrei (Barsimus Calisthenis, Septimia Sabatia și Aelia Cassia) probabile și o zeităte (*Theos Hypsistos*) pe care o pune în seama unor adoratori evrei din diasporă sau a unor prozeliti (*Sanie 1981*, p. 161–162). Au fost apoi publicate succesiv două monede emise de Simon Bar Kochba (132–135 p.Ch.) (*Gudea 1993; 1998*), a căror raritate și legătură foarte strânsă cu „naționalismul” evreu le făcea aprioric foarte ancorate de un mediu evreiesc sigur. Continuând apoi studiile de onomastică (inclusiv orientală) ale lui S. Sanie (*Sanie 1970; 1973*), care a tot reamintit mai sus pomenitele nume de origine iudaică, Adela Paki (*Paki 1988*) a inclus aceste nume în onomastica semită, fără însă a le separa net de celelalte nume siriene sau orientale din zonă.

Câteva referiri la evrei s-au făcut în chip pasager în lucrări care au tratat alte subiecte. Astfel, N. Vlassa (*Vlassa 1974; 1977*) susținea, fără a se angaja, că unele din gemele gnostice și plăcuțele de aur sau plumb cu „afurisenii” ar fi putut aparține unor evrei.

O încercare de a „sintetiza” datele în legătură cu evreii din Dacia romană a oferit fostul rabin al Clujului, M. Carmilly-Weinberger (*Carmilly-Weinberger 1994*, p. 9–11). El amintea descoperirea monetară de la Pojejena (*Gudea 1978*), inscripțiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa închinată lui *Theos Hypsistos* (*IDR III, 2*, nr. 222; 223), de al căror caracter iudaic se îndoia (!), inscripția de la Porolissum ridicată de Aelius Iacubus (*Gudea 1980*, p. 89–90) și o foiță de aur cu inscripție gnostică de la Orșova (Dierna) (*Benea, Șchiopu 1974*). El susținea că aceste descoperiri (și „altele” nenominalizate) constituiau dovezi sigure ale prezenței evreilor în Dacia. El respingea, pe bună dreptate, așa-zisele „toponime evreiești” aduse ca argumente în sprijinul prezenței evreilor aici în Antichitate. De notat însă că a marcat existența legendei luptătorilor evrei alături de Decebalus contra „agresorilor” romani (*Carmilly-Weinberger 1994*, p. 11–12).

Ca o completare a încercării fostului rabin al Clujului au apărut apoi cele două ediții de surse istorice în legătură cu evreii din România editate de V. Eskenasy (*Eskenasy 1986; 1995*). Editorul culegerii de izvoare a încercat să le prezinte în sistemul volumelor de documente istorice și, parțial, a reușit. V. Eskenasy menționa 8 (opt) obiecte care ofereau date în legătură cu prezența evreilor în Dacia. La acestea a mai adăugat o descoperire de la Constanța (Tomis), care însă nu mai aparține de Dacia, așa că nici nu am luat-o în considerare aici (*Eskenasy 1995*, p. LVI, II, i – p. 165, II, i). Lucrărilor cu documente istorice li s-a adăugat apoi bibliografia istoriografiei evreiești din România (*Ancel, Eskenasy 1991*), destul de incompletă (cel puțin în legătură cu lucrările despre evreii din Antichitatea daco-romană).

Mai recent s-a „exprimat” în legătură cu dovezile epigrafice și religioase și C. C. Petolescu (*Petolescu 1995*, p. 108). El scria: „greu de spus dacă cele trei dedicații pentru *Theos Hypsistos* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa ori cea pentru *Deus summus exsuperantissimus* de la Apulum se leagă de prezența unor elemente iudaice din Dacia; ca și în cazul elementelor cripto-creștine sau gnostice, prezența reprezentanților acestor culte monoteiste pare nesemnificativă în peisajul demografic și religios al Daciei. Enigmatic rămâne *Deus Aeternus* – cunoscut prin numeroase inscripții în Dacia Superioară (atestările sunt exclusiv epigrafice), divinitate abstractă încercând poate o sinteză între monoteismul iudaic și divinitatea supremă a pantheonului roman”. Autorul a extins pe de-o parte „gama” posibilelor surse de identificare a evreilor (*Deus Aeternus, Deus summus exuperantissimus*), a extins aria prezenței lor (Tibiscum, Germisara, Ampelum, Apulum), dar el se îndoiește, pe de altă parte, de semnificația demografică și religioasă.

Și mai recent a făcut unele referiri la evreii din Dacia ieșanul N. Zugravu (*Zugravu 1997*). Pornind de la baza oferită de S. Sanie (*Sanie 1981*, p. 161–162) el a „extins” prezența monoteismului iudaic și la o altă inscripție de la Apulum (*CIL III 1090; Sanie 1981*, p. 163–164, 275, 286) (*Zugravu 1997*, p. 98, nota 245). Presupunerea însă este puțin probabilă, așa cum credea și S. Sanie. N. Zugravu însă crede că simpla prezență a numelui lui Iahve pe un obiect este suficientă pentru a atribui obiectul lumii evreiești (cf. *Zugravu 1997*, p. 123, nota 244). Aici însă mi se pare că a neglijat existența epocii numită „iudeo-creștinism” (și a fenomenului religios numit ca atare), care abundă în inscripții în care IAW

(Iahve) este confundat cu Dumnezeuul creștin. Ceea ce a observat surprinzător de corect N. Zugravu este faptul că iudaismul din diaspora a putut constitui un fel de *praeparatio evangelica* pentru procesul de creștinare în general și pentru cel din provinciile dacice în special (Zugravu 1997, p. 97–98). Recunosc că ideea este foarte bună, dar, din păcate, trebuie făcută și demonstrația pe izvoare!

Noi am pus la baza acestui studiu toate categoriile de surse organizate pe grupe, iar formulările care vor urma (care pot fi făcute) se bazează pe acest ansamblu mai bogat și pe o cunoaștere mai profundă a lucrurilor.

4. *Metoda de lucru* adoptată a fost, așa cum subliniam mai sus, cea arheologică. Am alcătuit un repertoriu de descoperiri sigure, mai puțin sigure și presupuse. Le-am împărțit în câteva grupe, în funcție de rolul, rostul și caracterul lor. Nu am inclus între aceste descoperiri inscripțiile votive închinatelor lui *Deus Aeternus* (vezi mai jos discuția asupra lor) și nici pe cea închinată zeului *Deus summus exuperantissimus*. Ceea ce însă nu ne-a împiedicat să le discutăm în context. Fiecare descoperire din repertoriu a fost prezentată cu întreaga (sau aproape întreaga) bibliografie.

Ca principii de interpretare am adoptat următoarele două: 1. prezența evreilor în provinciile dacice nu a constituit nici o excepție și nici nu a fost ceva neobișnuit. Ei au fost prezenți peste tot în Imperiul Roman, începând din capitala lui, până în cele mai îndepărtate provincii. Modelul în acest sens ni l-au oferit lucrările privind prezența evreilor în Imperiu (Pârvan 1909; Juster 1914; Solin 1983), lucrările privind prezența evreilor în provinciile imediat învecinate celor dacice (Velkov 1959; Mócsy 1984; Póczy 1989) și mai ales studiul lui H. Wolff privind situația evreilor din capitala Imperiului (Wolff 1989). Din toate aceste lucrări a reieșit și modelul după care trebuie tratate sursele în general și faptul că iudaismul a fost oficial recunoscut și protejat de Imperiu, lucru care trebuie apreciat ca atare. Mai întâi iudaismul a fost respectat de romani pentru că era o religie tradițională. Apoi pentru că se identifica cu „națiunea” evreiască. Pentru recunoașterea identității lor evreii nu aveau nevoie de elemente concrete (culturale, spirituale) care să poată fi apoi anihilate. Când templul a fost distrus în chip succesiv, religia lor a devenit un cult abstract, care a ținut activ și spiritul de unitate națională. Roma a putut distruge învățătura iudaică, speranța, așteptarea lui Mesia și sinagoga (Grayzel 1948, p. 192–194). 2. Datele fundamentale ale iudaismului (monoteismul, practicile religioase rituale) au fost susceptibile de îmbogățiri multiple și nici o autoritate doctrinară evreiască nu le-a reglementat, în sensul claustrării lor. Respectarea normelor rituale a fost când amplificată, când redusă. Uneori chiar rigoarea monoteismului a putut fi mai temperată. În mod sigur însă, iudaismul, privit în chip teoretic și în forma sa clasică, apare ca un „bloc” de nepătruns. Practic însă, pătruns în lumea „colorată” a cultelor păgâne, el a influențat pe unele din ele și, în același timp, a primit influențe. Aceste influențe s-au datorat fie dizidenței din Palestina, fie, mai ales, comunităților din diaspora. Unificarea politică, culturală și religioasă din Imperiul Roman au mers mână în mână. Procesul de unificare religioasă a conferit vieții religioase din Imperiu o complexitate deosebită și un aspect extraordinar de pestriț. Zeii indigeni au fost romanizați, îmbogățind patrimoniul pantheonului roman. Fizionomia zeităților tradițio-

nale romane (sau greco-romane) s-a modificat în chip permanent sub influența unor zei indigeni. Procesul de interpenetrare al zeităților a fost completat de un proces similar al miturilor și riturilor.

Numai aparent iudaismul a rămas în afara acestui proces. Practic însă s-a modificat și el. Corpus-ul de norme „legale” Mișna, întocmit de rabbi Iuda (patriarh între 175–220 p.Ch.) reprezintă o elaborare a structurilor fundamentale ale iudaismului normativ. El a adus o serie de inovații importante, determinate de noua situație a evreilor: înlocuirea pelerinajelor și sacrificiilor de la Templu (care nu mai exista) cu studierea Torei, rugăciuni și acte religioase care puteau fi efectuate oriunde. Mai sunt și alte inovații care nu ne interesează aici (*Eliade 1988*, p. 162–163). Ideea este că iudaismul monoteist nu a rămas complet „imobil”. Așa cum Mișna urmărea să asigure supraviețuirea religiei, regulile de comportare formulate de ea au fost apoi completate de Talmud. Acesta indica de fapt *cum trebuie să se adapteze* iudaismul diversității sociale, politice și religioase în care trăia diaspora evreiască. M. Eliade a formulat în chip splendid această filosofie: „legislația guvernării respective constituie singura lege și trebuia respectată de evrei”. În acest fel legitimitatea autorităților romane a primit o ratificare de natură religioasă. Căci în ce privea legea civilă, membrii comunității evreiești erau obligați să-și prezinte litigiile în fața Curții evreiești (*Eliade 1988*, p. 164).

Deci, oricât de izolat s-ar fi ținut iudaismul de lumea exterioară, el nu a reușit să împiedice contactele cu alte religii. Încă apostolul Paul (*Romani*, 9, 6) arăta că în vremea sa „nu toți cei de origine evreiască erau adevărați evrei” (în sensul respectării Legii). Ba mai mult, dacă acceptăm existența la evrei a unui prozelitism continuu ca politică religioasă, acest prozelitism a „acționat” din plin în acest mediu religios complex. Iudaismul prozelit, de limbă greacă, a avut și caracter misionar, iar politica misionară și-a pregătit ea însăși instrumentele misiunii. În acest sens trebuie interpretat faptul că Vechiul Testament (Biblia) a fost tradusă în grecește încă din secolul I a.Ch. Istoria poporului evreu a impus o serie de contacte, iar etapele acestei istorii pot fi considerate și etape ale religiei iudaice. Relațiile au fost uneori pașnice, alteori ostile. Influențele au venit și spre evrei, dar au plecat și dinspre ei. În jurul fiecărei sinagogi, propaganda activă a rabinilor a grupat păgâni simpatizanți, care au adoptat odată cu legile moralei evreiești atât credința monoteistă, cât și părți din practicile rituale. Nu există nici o îndoială (ba chiar sunt dovezi) că unii dintre acești simpatizanți au mers până la convertirea totală. Aceștia au fost numiți prozeliți. Cât de extins a fost acest proces se poate aprecia după faptul că împăratul Septimius Severus a interzis prin lege trecerea la legea evreiască (*SHA Septimius Severus* 16, 17, 1). Conversiunea la iudaism a început în secolul I. În procesul de conversiune au avut desigur efecte cele două răscoale evreiești (a. 71 și 135). Dar după aceste două etape evreii s-au diferențiat doar de creștini, procesul de „propagandă” iudaică a mers înainte.

Deci iudaismul nu a rămas neatins. În primul rând a fost afectat de valorile și frumusețea culturii elenistice. Limba greacă a fost de cele mai multe ori în diasporă limba uzuală a comunităților. Se crede că în foarte multe cazuri a fost chiar limba liturgică. S-a creat deci o cultură iudeo-elenică, care, alături de Biblia tradusă, a fost destinată și „propagandei” religioase. „Ruperea” tradiției iudaice

monoteiste începuse deja în timpul exilului din Babilon (Autran 1995, p. 107), exil care a declanșat în comunitățile evreiești „o reformă și forme religioase inedite” ... „Păstrând aparent în întregime tradițiile naționale, iudaismul le modifică profund economia ereditară, unele dispoziții esențiale și chiar spiritul și obiectivul final”.

Pornind deci de la aceste două principii și premize, am abordat într-un chip nou subiectul: evreii din provinciile dacice.

II. DESPRE MODALITĂȚILE DE AJUNGERE A EVREILOR ÎN PROVINCIIILE DACICE

Nici un izvor scris și foarte puține din datele de care dispunem acum oferă știri în legătură cu felul cum au putut ajunge evreii în provinciile dacice. De aceea vom aborda aici cele mai importante modalități, unele dintre ele fiind parțial susținute și de izvoare.

1. *Colonizarea provinciei sub (împăratul) Traianus* a fost, fără îndoială, prima și cea mai importantă cale pentru evrei de a ajunge în Dacia, nu numai din Palestina (Iudaea), mai ales din provinciile dunărene și vest-balcanice. Expresia lui Eutropius (VIII, 6, 2) „*ex toto orbe Romano infinitas copias eo hominum transtulerant*”, include, în mod automat, toate provinciile. Barsimsus, fiul lui Calisthenis, soldat în *cohors I Vindelicorum*, lăsat la vatră prin 157 (deci recrutat pe la 130) poate fi urmaș al unui colonist din prima generație.

Trebuie de asemenea subliniat un lucru. Un număr impresionant de persoane (raportat la numărul mic de dovezi) poartă *nomen*-ul Aelius (Aelius Apollinaris, Aelia Cassia, Aelius Iacobus), ceea ce sugerează o generație de evrei care au devenit cetățeni în timpul împăratului Aelius Hadrianus. Aceste nume ar putea fi pe de-o parte dovezi că în „valul de coloniști” veniți și din Asia Mică au existat evrei, pe de altă parte pentru integrarea „cetățenească” a evreilor din diaspora dacică. Dacă la acest proces mai adăugăm faptul că în provincie au venit încă de la început și unități formate sau staționate în provinciile orientale (sirieni, palmirieni, iturei, damasceni etc.), atunci tabloul se întregește și statisticile făcute de specialiști (Rusu 1969; 1977) apar ca realiste. Aici aș vrea să subliniez că datele din legendele evreiești din Evul Mediu transilvan, deși justificate, să zicem, din punct de vedere al politicii externe a regelui dac (vezi ambasada la regele părților, Pachorus: Plinius, *Epistulae* X, 74), nu pot fi luate încă în considerare.

2. *Interese economice generale sau individuale* (comerț, meșteșuguri) au putut determina (și în mod sigur au determinat) mișcarea liberă a unor indivizi și au constituit o a doua modalitate. Acest interes a fost permanent și, probabil, foarte strâns legat de starea economică înfloritoare a provinciilor dacice. Iuditha Winkler, care s-a ocupat de legăturile comerciale ale provinciilor dacice cu lumea romană, legături ilustrate de prezența monedelor unor orașe autonome (mai ales din Orient) în circulația monetară din provinciile dacice, a dat o listă de monede provenind din orașe din Asia Mică și Siria, dintre care unele chiar de pe coasta provinciei Iudaea (Winkler 1968 – tabel). Studiile asupra amforelor din

provinciile dacice, care reflectă în bună parte proveniența unor mărfuri (ulei, vin, mirodenii etc.), arată că, deși în număr mic, sunt amfore care vin din Iudaea sau mai exact spus din zona palestiniană a Syriei. Legăturile dintre aceste centre și provinciile dacice au fost făcute fără îndoială de negustori evrei (măcar în parte).

3. *Emigrare voluntară sau expulzare din Iudaea* au putut fi o a treia și a patra modalitate prin care au putut ajunge evrei în provinciile dacice. Este un fapt cunoscut că, drept urmare a răscoalei conduse de Simon Bar Kochba, teritoriul provinciei Iudaea a fost depopulat, fie prin masacrarea locuitorilor în timpul sângeroaselor asedii, fie prin vânzarea lor pe piețele de sclavi, fie prin expulzare fie, în bună parte, prin emigrare voluntară. Această a treia posibilitate poate fi sprijinită de prezența în provinciile dacice a monedelor emise de insurgenți, care, neputând fi folosite în tranzacții, reprezentau doar un simbol al luptei lor, un simbol am putea spune „național” chiar, și puteau fi păstrate, în mod teoretic mai ales, dacă nu și practic, numai de evrei.

III. COMENTARIU ISTORIC (pe baza izvoarelor)

1. *Despre numele evreiești din inscripții* am văzut că s-a scris în chip contradictoriu. Numele evreiești sau de origine evreiască se reduc la patru: Barsimus Calisthenis din Caesarea (Tibiscum: V.3.1), Septimia Sabatia (Ampelum: V. 3.7), Aelia Cassia (Ulpia Traiana Sarmizegetusa: V.3.6), Aelius Iacubus (Porolissum: V.3.8). S. Sanie (*Sanie 1981*, p. 162) a explicat bine și pe larg originea iudaică a primelor trei nume și felul cum trebuie interpretată existența lor. Aș mai adăuga doar faptul că unele izvoare evreiești (Midrash de pildă) menționează existența unor evrei „renegați” în armata romană încă pe timpul lui Hadrianus. Barsimus ar putea fi unul dintre ei (*Applebaum 1971*, p. 182). Despre cel de al patrulea nume S. Sanie a confirmat părerea noastră că este vorba despre un nume evreiesc în premieră (*Sanie 1981*, p. 292). Dar în legătură cu acest nume s-au exprimat și două păreri opuse. R. Ardevan (*Ardevan 1998*, p. 188 nota 173) credea că nu poate fi vorba de un evreu, pentru că funcția de *decurio* și calitatea de cetățean roman erau incompatibile cu religia iudaică. Și Adela Paki (*Paki 1988*, p. 219–220, 224) credea că originea iudaică a lui Aelius Iacubus trebuie să fi fost foarte îndepărtată de vreme ce titularul este cetățean de cel puțin patru generații. Nici unul dintre aceste argumente nu sunt valabile. Ambii colegi au neglijat două lucruri importante: statutul juridic al evreilor în Imperiul Roman și „elasticitatea” religiei iudaice din diaspora. H. Wolff (*Wolff 1989*, p. 60, nota 63) arată că, începând cu secolul III p.Ch. (sub Septimius Severus), evreilor li s-a deschis calea spre decurionat în sensul că au fost ajustate formalitățile după care evreii puteau să ocupe funcții oficiale (cf. Ulpianus, *Digesta* 50, 2, 3, 3). Faptul că li s-a deschis această cale sugerează că existau situații care cereau acest lucru. De altfel, oportunitismul claselor superioare ale societății este în general cunoscut. Nici la evrei nu s-a făcut excepție. P. A. Brunt, pornind de la câteva aserțiuni ale lui Flavius Josephus (*Bellum Iudaicum* II, 338; IV, 414; VII, 254–262), arată că în rândul ierarhiei religioase a evreilor în timpul primei mari răscoale antiromane

(66–70 p.Ch.) marii preoți și conducătorii bogați au incitat animozitățile din rândul fanaticilor zeloți, tocmai pentru a slăbi forța răscoalei, pentru că ei voiau pace, supunere și înțelegere cu romanii. Ocupația romană aducea ordine, disciplină și bunăstare. De altfel, chiar și în timpul celei de a doua răscoală antiromane (132–135 p.Ch.) Simon Bar Kochba a fost nevoit să ia măsuri drastice împotriva unor categorii de evrei care nu doreau răscoala sau nu mai doreau continuarea ei. Din textele unor părinți ai Bisericii (Iustinus „Martirul” și Hieronymus) se cunosc măsurile luate de Simon Bar Kochba contra creștinilor, care erau siliți, sub amenințarea cu moartea, să rămână în rândurile insurgenților. Se mai cunosc măsurile luate de același conducător împotriva unor „trădători”: rabbi Eleazar din Modi a fost executat pentru trădare (și se pare că era chiar unchiul lui Simon!); locuitorii din Tekoa, care au încercat să fugă, au fost aspru pedepsiți: casele lor au fost arse, livezile distruse, iar ei „pedepsiți”! (EI II, p. 238).

Se pare că și o altă inscripție de la Porolissum ne pune în fața unui nume de rezonanță iudaică. Cel puțin așa apare din stadiul actual al cercetărilor. Este vorba de o inscripție găsită lângă rezervorul de apă, tot într-o poziție secundară. Dedicantul este Sabidas Hutri, iar zeul adorat este *lupp(iter) M(aximus)*. H. Wuthnow (*Wuthnow 1950*, p. 100) ne oferă un nume foarte apropiat, dar nu identic: Sabikas. Rădăcina pare să fie aceeași. La același autor (*Wuthnow 1950*, p. 121) găsim o analogie și pentru numele tatălui (Hutr(os), Hutr(a)), și anume Houthna. Nu am găsit în această fază a căutărilor elemente mai apropiate. Ambele nume au apărut și la F. Preisigke (*Preisigke 1922*, col. 355 Sabikas; col. 478 Houthna). Poate că acest nume va fi acoperit mai greu. Noi îl propunem aici spre studiu și apreciere.

2. *Problema simbolurilor religioase evreiești* este tot atât de complexă. La discuția de la acest capitol intră mai multe elemente: piesa de joc cu steaua lui David (Porolissum: V.2.1), piatra de inel cu formula prescurtată (criptografică) AGVLA (Ulpia Traiana Sarmizegetusa: V.2.2), placa cu reprezentări iudaice: steaua lui David, flăcările pe altar, inscripția Iudaea etc. (Transilvania: V.2.3) și peretele de mină (?) cu tetragrama pentru Iahwe (Transilvania: V.2.4). Se poate constata că la piese foarte diferite și descoperite în locuri foarte depărtate unul de altul apar două elemente comune: steaua lui David și inscripții care menționează numele de Iahwe sau Iudaea. Celelalte simboluri sunt încă „izolate”. Dar prezența lor contribuie la declanșarea unor meditații serioase în legătură cu prezența purtătorilor acestei religii. E. Asher (*Asher 1989*) a făcut o trecere generală în revistă a simbolului numit steaua lui David, arătând complexitatea semnificației lui în iudaism (copac al vieții, legea, spiritul și materia, binele și răul, iubirea de aproapele, revelația, Domnul, izvorul etc.). În acest cadru el arată că, deși apare în simbolistica unor religii orientale, el s-a fixat în iudaism unde, începând din secolul I a.Ch., asociat cu diferite alte simboluri, a rămas definitiv (*Asher 1989*, p. 9). Ca stea a lui David acest simbol reprezintă monograma personală a lui David, semnul gravat pe scutul său, ba chiar se crede că tot scutul avea formă de stea. Colțurile stelei indică cele 6 + 1 aspecte ale spiritului lui Dumnezeu (*Asher 1989*, p. 72–75). Astfel se sugera că David avea întotdeauna în față pe Domnul, iar prezența simbolului avea deja caracter apotropaic. Prezența simbolului lui

David pe o piesă de joc (*miles*), de la jocul *ludus militum*, confirmă odată în plus (dacă mai era nevoie) că el avea și valori apotropaice (fie ferea de rele, fie aducea noroc). Judecând după practicile jucătorilor de *ludus militum* de a marca unele piese de joc cu diverse simboluri aducătoare de noroc, cu îndemnuri etc., se pare că în acest caz jucătorul evreu a folosit simbolul „național” în același scop. Avem însă și situații mai complicate, în cazul inelului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (V.2.2) care ar putea aparține și unui grup iudeo-creștin!

3. *Problema ridicată de prezența monedelor emise de Simon Bar Kochba* este deosebită. Mai întâi pentru că în teritoriul care a fost sub „autoritatea” răsculaților numărul de astfel de piese este foarte redus (*Kindler 1986*, p. 283, fig. 1). Apoi în provinciile din jurul Daciilor nu avem aproape deloc descoperiri de acest gen. În Pannonia Inferior a fost găsită o singură piesă. Dar prezența ei a fost destul de ușor explicată prin faptul că legiunea I Adiutrix (care staționa acolo) a fost foarte probabil participantă la expediția de potolire a răscoalei, în cadrul corpului expediționar pannonic (*Saxer 1967*, p. 28; contra *Mor 1990*, p. 172–173).

Monetele emise de Simon Bar Kochba au fost găsite în provinciile dacice în locuri diferite: una (V.1.1) într-o așezare civilă a unui castru de pe malul Dunării (Pojejena) (care nu a aparținut Daciei Superior, ci Moesiei Superior!); cea de a doua (V.1.2) în clădirea comandamentului unui castru situat la poalele carpaților Nordici (Ilișua); cea de a treia (V.1.3) într-o clădire dintr-un oraș roman important (Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Singura așezare dintre aceste trei în care au mai apărut urmele unor prezențe sau influențe iudaice este ultima. Toate trei piesele datează (au fost emise) în anii 132–133 p.Ch., dar este evident că au ajuns în provinciile dacice după reprimarea răscoalei. Monetele sunt bine păstrate, nu sunt tocite din cauza folosirii și par de calitate bună. Este cu totul exclusă posibilitatea ca cineva să fi vehiculat aceste monete în circuitul economic. Nu aveau nici o valoare. M. Carmilly-Weinberger credea că „au fost aduse de soldați sau de evreii care îi însoțeau” (*Carmilly-Weinberger 1994*, p. 3). Nu există nici o dovadă în legătură cu participarea vreunei unități militare din provinciile dacice la războiul iudaic. În schimb, există posibilitatea ca un grup sau grupuri de evrei expulzați sau care au emigrat să fi ajuns și în Dacia și să fi purtat cu ei astfel de piese ca amintire „patriotică”! Pentru evrei, cei trei ani de „libertate” au însemnat restaurarea visului mesianic. Nu este exclusă nici o ultimă posibilitate, aceea de a avea de a face cu colecționari de „monete rare” sau cu „piese de colecție” adunate tocmai pentru a fi vândute. Această ipoteză a noastră (vezi și *Gudea 1993; 1998*) se regăsește în câteva fraze ale Iudithei Winkler (vezi mai jos).

4. *Problema modului de interpretare al inscripțiilor închinare unor zeități de sorginte iudaică* începe a fi lămurită. F. Cumont (cf. *Sanie 1981*, p. 160, nota 34) sublinia faptul că inscripțiile dedicate lui *Theos Hypsistos* au fost descoperite mai ales acolo unde existau comunități iudaice. C. Daicoviciu (*Daicoviciu 1942*, p. 82–83; *1974*, p. 204), care a comentat cel dintâi la noi inscripțiile închinare acestui zeu la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, socotea că identificarea acestuia cu Iahwe poate fi luată în considerare numai într-un sens mai larg și numai în cadrul procesului de sincretism religios din epocă. El era însă de acord că această zeităte cunoscută în cercurile iudeo-păgâne a putut ajunge și în Dacia. Observația

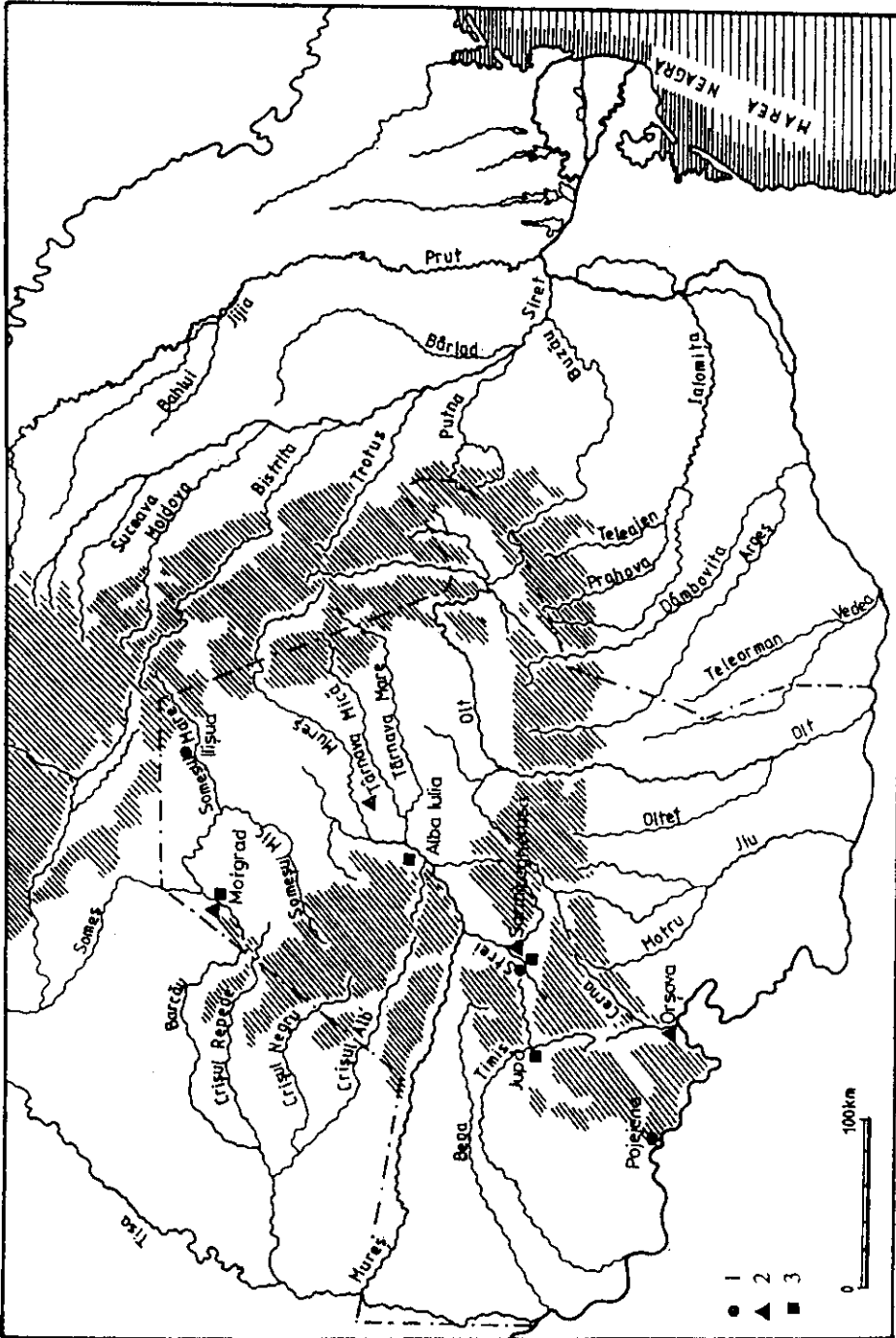

Fig. 1 – Hartă a provinciilor dacice cu locurile unde au fost descoperite monede ebraice (1), obiecte de uz comun cu simboluri iudaice (2), inscripții cu nume iudaice sau zcități iudaice – iudaizante (3).

este foarte corectă și corespunde celor adoptate de noi ca principii de lucru la începutul lucrării. După D. M. Pippidi *Theos Hypsistos* ar fi chiar Iahwe, iar persoanele care îl adorau făceau parte din „întovărășiri” de convertiți la mozaism (Pippidi 1988, p. 204). Numai anumite deprinderi îi mai deosebeau pe aceștia de iudeii „autentici”. Deci se poate accepta că prezența lor atestă existența unor comunități mozaizante și, implicit, existența unor comunități evreiești de la care au venit influențele. Exemplele din Africa, Asia Mică, din provinciile balcanice și chiar de la Roma pe care le dădea F. Cumont confirmă răspândirea acestui proces (Cumont 1929, p. 59 sqq.).

Dar la Ulpia Traiana Sarmizegetusa influența iudaică nu se reduce numai la aceste două inscripții. Mai există o inscripție închinată unui grup de zei, *Deus Aeternus, Junona și Angeli* (V.3.4). Zeitățile numite *Angeli* sunt divinități numai la iudei (până la creștinism, care le-a împrumutat tot din religia iudaică), care au intrat în lumea păgână din zona Mării Mediterane. *Angeli* sunt cei șapte paznici și intrărilor de pe planetele prin care trebuie să treacă sufletele morților pentru a ajunge la divinitatea astrală (Daicoviciu 1970, p. 204). După părerea lui C. Daicoviciu, în acest caz, sincretismul religios – dominant între sfârșitul secolului II și începutul III p.Ch. – ar fi putut determina o situație în care într-o inscripție păgână să apară o divinitate iudaică. Ipoteza a fost acceptată de S. Sanie (Sanie 1981, p. 161–162). Dacă însă adăugăm aici și inscripțiile închinată lui *Deus Aeternus* (Tibiscum: IDR III, 1, 133; Ulpia Traiana Sarmizegetusa: IDR III, 2, 185–189; Germisara: IDR III, 3, 215; Zlatna: IDR III, 3, 288) și pe cea închinată lui *Deus summus exuperantissimus* de la Apulum care sunt socotite cel puțin de influență iudaică, constatăm că și acestea se grupează numai la orașe (Tibiscum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa) sau în localități importante ca locuri de întâlnire: băi (Germisara) și mine de aur (Zlatna). Această grupare a inscripțiilor cu zeități iudaice sau iudaizante pe anumite localități sugerează totuși că presupunerile noastre privind prezența evreilor au șansa să fie acceptate. Prezența unor divinități iudaice în textele păgâne înseamnă existența în același mediu a divinităților iudaice propriu-zise și implicit existența credincioșilor evrei.

O altă cale de identificare a evreilor rămân dovezile creștine timpurii de pe teritoriul provinciilor dacice. Noul Testament (*Fapte* 2,22; 22,8; *Matei* 2,23) constată că încă de la început au existat evrei *nosrim*, care aparțineau Nazarineanului. Ei au fost excomunicați la sfârșitul secolului I p.Ch. de către Gamaliel I – președintele casei centrale de învățatură. Alături de evreii elenizați – respectiv evreii de limbă greacă din diaspora care trăiau și în Ierusalim – care intraseră deja în conflict cu Sinedriul prin anii 43–44, evreii creștini au putut alimenta, după războiul iudaic prim și după cucerirea Daciei, „masa” de coloniști din Dacia. Acești evrei creștini de limbă greacă au fost primii misionari. În general, ei au „purtat” creștinismul la nord de Iudaea, în Samaria, Cypru, Syria. Iar apoi, cum bine se știe, din marele centru iudeo-creștin de la Antiochia a început misiunea spre Occident.

Textele cu afurisenii (pe monumentele de piatră sau pe obiecte mici) și-au „făcut apariția” numai în mediile păgâne puternic influențate de comunitățile iudaice. Or, o asemenea influență nu se putea impune decât prin „trăire” comună.

Existența textelor cu afurisenii de la Dierna constituie deci, indirect, o dovadă a existenței în acel loc a unei comunități iudaice.

IV. CONCLUZII

1. *Valoarea dovezilor istorice și interpretarea lor.* Repertoriul de descoperiri (cap. V) și comentariul istoric (cap. III) arată odată în plus că în stadiul actual al cercetărilor dovezile privind populația evreiască din provinciile dacice sunt puține și că nu se pot formula decât concluzii preliminare. Dar dovezile care există și mai ales locurile unde au apărut acestea se înscriu exact în cadrul modului de răspândire a diasporei evreiești din Imperiul Roman. Luate în ordinea valorii, dovezile la care m-am referit sunt de mai multe categorii: dovezi directe (monedele iudaice), dovezi indirecte (simbolistica, onomastica), la care se adaugă dovezile din lumea religiei.

Acestor dovezi, apărute pe teritoriul provinciilor dacice, li se „adaugă” prin analogie descoperiri de același fel din provinciile învecinate Daciilor. În Pannonia Inferior avem atestate: casa unui preot evreu (Mursa) reparată la sfârșitul secolului III p.Ch., în timpul domniei lui Septimius Severus (*Mócsy 1984*, p. 228), o sinagogă (Intercisa), descoperiri mărunte printre care și o monedă (Aquincum). A. Mócsy credea că o migrare mai sensibilă a evreilor spre Pannonia se poate constata după mijlocul secolului II p.Ch. Afirmația ar putea fi valabilă și pentru provinciile dacice (*Winkler 1968*, p. 364). În Moesia Superior este atestată o sinagogă (*Sanie 1981*, p. 161). În Moesia Inferior se crede că exista o sinagogă și o colonie de evrei la Oescus – *colonia Ulpia Traiana*, care a devenit oraș tot prin colonizare în vremea lui Traianus (*Sanie 1981*, p. 161). Nu aș omite să menționez că din aceste trei provincii au fost trimise unități militare în anii 132–135 pentru reprimarea răscoalei lui Simon Bar Kochba: legiunile V Macedonica și XI Claudia din Moesia Inferior, legiunea VII Claudia din Moesia Superior și legiunile I și II Adiutrix din Pannonia Inferior (*Mor 1986*, p. 170–173). Soldații din aceste unități au putut aduce cu ei obiecte din capturi, au putut cumpăra sclavi, dar anumite grupuri de evrei au putut însoți voluntar trupele spre sediul lor de bază.

În mod practic însă, nu se putea ca într-o provincie unde s-au făcut mari investiții, bogată în aur, argint, sare, cu extinse relații comerciale tocmai datorită bogățiilor naturale, să lipsească evreii cunoscuți pentru activitatea lor de negustori, meșteșugari și artiști.

Un alt grup de argumente îl constituie legăturile economice ale provinciilor dacice cu provincia Syria (în care a fost apoi încadrată și Iudaea). Iuditha Winkler (*Winkler 1968*), analizând legăturile economice ale provinciilor dacice cu orașele autonome care emiteau monedă proprie din Orientul Apropiat, menționează și orașe din zona litoralului locuit de evrei: Berytus, Heliopolis, Caesareea. Monete emise în aceste orașe au fost descoperite la Porolissum, Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Dierna, localități unde au apărut și urme ale evreilor. Dar au apărut și la Napoca, Potaisa, Apulum, Drobeta și Sucidava, în general mari centre meșteșugărești și comerciale. Nici Iuditha Winkler nu excludea (*Winkler*

1968, p. 361) cu totul, citându-l pe B. Mitrea, că unele monede au ajuns în Dacia nu atât prin comerț (chiar ca monedă mărunță), ci mai ales ca amulete, ca simboluri ale patriei părăsite. Și așa vrea să subliniez că numărul monetelor înregistrate de Iuditha Winkler se ridică atunci (1968) la 270! Comparând harta elaborată de Iuditha Winkler cu harta orașelor din Siria-Palestina care au emis monete (în general și în timpul răscoalei lui Bar Kochba în special: *Kindler 1986*, p. 311, Karte 2), este evident faptul că, dacă din Berytus și Heliopolis au ajuns monede în provinciile dacice, atunci au putut ajunge și din alte orașe din Iudaea.

2. *Orașul roman din Dacia – principalul focar de atragere a evreilor.* La cea dintâi privire asupra hărții de răspândire a descoperirilor iudaice din provinciile dacice (excepție făcând desigur cele vechi, fără loc de descoperire sigur) se vede că toate au apărut în orașe mari (Dierna, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Porolissum, Apulum etc.). *Fig. 1.* Mai mult, în astfel de centre s-au concentrat de cele mai multe ori categorii diferite de descoperiri (sigure, mai puțin sigure, probabile, respectiv directe și indirecte). Se mai poate constata că în aceste centre s-au făcut și alte descoperiri care pot fi legate de mediul evreiesc-elenistic, respectiv descoperiri cu caracter gnostic. O simplă trecere în revistă a descoperirilor gnostice de epocă (*Gudea 1988*, p. 160–169) indică prezența lor exact în aceleași locuri: Dierna, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Porolissum etc. Suprapunerea acestor două categorii de descoperiri cu caracter religios (la care putem adăuga apoi primele descoperiri creștine: *Gudea 1988*, p. 169 sqq + fig. 3) arată că orașul a fost principalul centru care a atras populația evreiască, care se înscrie astfel mai ales ca populație urbană. Din păcate, descoperirile sunt prea puține pentru a mai extinde discuția.

3. *Evreii – un segment de populația activă din provinciile dacice.* Așa cum am avut mai sus, evreii au fost prezenți mai ales la orașe (iar până acum mai ales în orașele mari). Repertoriul descoperirilor și mai ales modul lor de răspândire permite și câteva firave constatări în legătură cu „calitatea” socială a evreilor din provinciile dacice. Este știut că orașul roman concentra cea mai activă parte a populației (proprietari de pământ, meșteșugari, negustori, bancheri etc.). Să vedem dacă din sursele noastre pot fi identificate persoane aparținând acestor grupuri sociale.

Din punct de vedere al religiei este acum evident că există dovezi sigure atât pentru existența elementelor religiei iudaice, cât și pentru influența mai mare sau mai mică pe care aceasta a avut-o asupra altor religii.

Barsimus, fiul lui Calisthene, s-a lăsat la vatră și a rămas în așezarea civilă a castrului de la Tibiscum pe la 157 p.Ch. Această așezare a devenit peste câteva decenii (la începutul secolului III p.Ch.) un *municipium*. Probabil că veteranul devenise prin lăsarea la vatră proprietar de pământ pe teritoriul așezării și urmașii lui au rămas pe teritoriul agrar al orașului.

„Afurisorul” de la Dierna, cel care lansa blesteme contra lui Aelius Firmus și Iuliei Surilla, și-a pierdut foița de aur cu blesteme într-un presupus atelier de prelucrare a metalelor. El ar fi putut fi un apărținător al acestui atelier.

Marcus Procilius Afrodisius din Ulpia Traiana a fost augustal, libert deci, demonstrând o anumită bogăție, ceea ce sugerează practicarea unei meserii aducătoare de bani. Chiar ridicarea monumentului (V.3.4) este o dovadă. Aelius

Apollinaris din Ulpia Traiana (V.3.5) a fost *procurator Augusti* al provinciei Dacia Apulensis, probabil în secolul III p.Ch., așa că era firesc să ridice inscripții. Aelia Cassia (V.3.6) era probabil soția unui om bogat, de vreme ce și-a permis să ridice un monument. Septimius Constans, soțul Septimiei Sabatia, a avut în mod sigur o poziție socială bună de vreme ce și-a permis să ridice un monument funerar (V.3.7). Aelius Iacubus de la Porolissum (V.3.8) a fost *decurio* al orașului (la mijlocul secolului III), deci în mod sigur bogat pentru ca să-și susțină funcția și să ridice monumente. În aceeași situație apare și Sabidas, fiul lui Hutrus, probabil un om activ și bogat.

Se poate remarca deci că toate persoanele mai sus menționate au fost bogate. Au avut posibilitatea materială să ridice monumente. Mulți dintre ei au avut funcții administrative la nivel de stat sau oraș, iar alții apar ca persoane active prin bunăstarea materială.

Toate cele de mai sus dovedesc că și în provinciile dacice, ca și peste tot în Imperiul Roman, evreii din diaspora au constituit o pătură socială activă și prosperă.

V. CORPUS DE DOCUMENTE ÎN LEGĂTURĂ CU EVREII DIN PROVINCILE DACICE

1. DESCOPERIRI MONETARE

1. *Monetă de bronz*; Pojejena, jud. Caraș-Severin; așezarea civilă a castrului; piesa se afla în Muzeul Județean de Istorie din Reșița; a dispărut în urma unui incendiu la clădirea veche a muzeului; d = 2,41 cm; g = 9,30 g. Fig. 2.

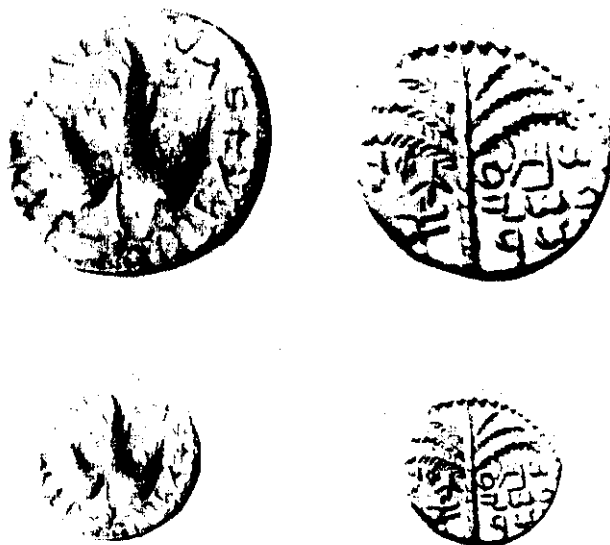

Fig. – 2. Monedă emisă de Simon Bar Kochba de la Ilișua.

Avers: palmier cu șapte ramuri; câte trei laterale și una în vârf; la baza ramurilor, de-o parte și de alta a tulpinei, două legături (ciorchine) de fructe; de-o parte și de alta a ciorchinelor și dedesubtul celei din dreapta legendă în hebraică *SHIM(on)*.

Revers: frunză de viță de vie cu vârful în jos; în jurul ei inscripția în hebraică: *Anul II al libertății lui Izrael*.

Bibliografie: E. Chirilă, N. Gudea, *Descoperiri monetare antice în Banat*, în *Apulum* X, 1972, p. 716, nr. 6; N. Gudea, *O descoperire interesantă arheologică în județul Caraș-Severin*, în *Revista Cultului Mozaic*, București, 1978, p. 6; Idem, *O monedă de bronz emisă de Simon Bar Kochba descoperită la Pojejena (jud. Caraș-Severin)*, în *Studia Iudaica* II, 1993, p. 162–166; *Eskenasy 1986*, p. LI, II A, p. 141; *Eskenasy 1995*, p. LXXII, p. 161 II A.

1.2. *Monedă de bronz*; Ilișua, jud. Bistrița-Năsăud; castrul roman; clădirea comandamentului, a = 0,40 m; Muzeul Județean de Istorie Bistrița-Năsăud; f.n.i.; d = 2,4 cm; g = 9,43 g. Fig. 2.

Avers: palmier cu șapte ramuri; câte trei laterale și una verticală (alcătuind un vârf); sub ramuri, de-o parte și de alta a tulpinei, câte un ciorchine de fructe; mai jos, sub ciorchine, legenda în hebraică: *SHIMON – REGELE IZRAELULUI*.

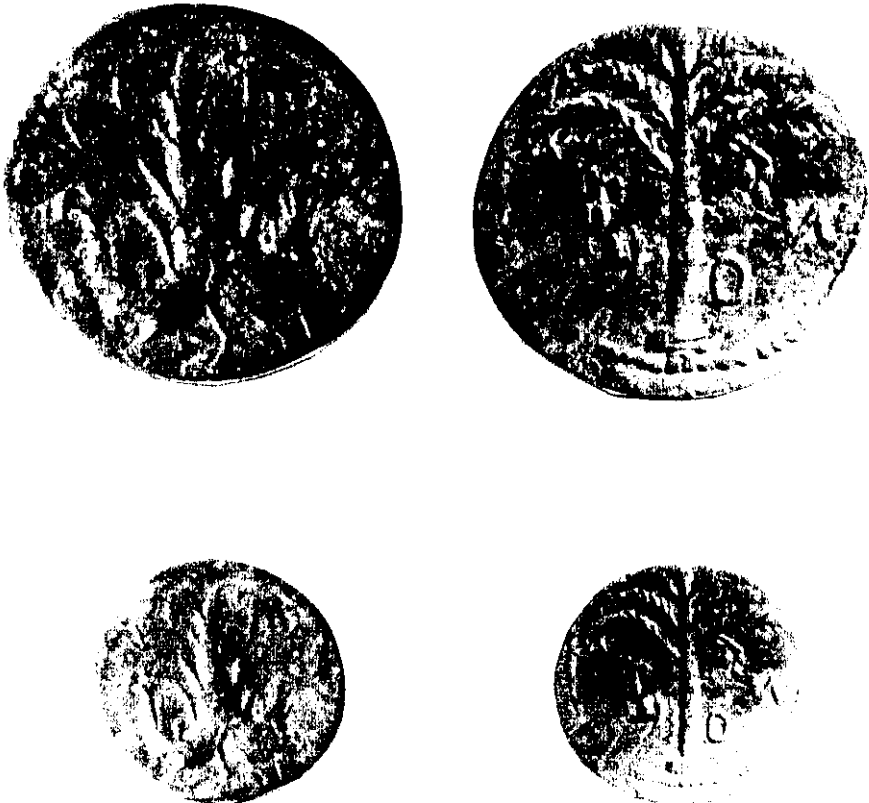

Fig. 3. – Monedă emisă de Simon Bar Kochba de la Ulpia Traiana.

Revers: frunză de viță de vie cu vârful în jos; nervurile vizibile; în jurul ei legenda în hebraică: *Primul an al resurecției lui Izrael*.

Bibliografie: D. Protase, G. Marinescu, C. Gaiu, *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița, 1997 (separat din *Revista Bistriței* 1997), p. 63, nr. 128: Iudeea răsculată, cf. David R. Sear, *Greek Imperial Coins*, Seaby, s.a., p. 558, anul 133; N. Gudea, *Jews in Roman Dacia. II. A jewish coin in the Roman fort from Ilișua (Dacia Porolissensis)*, în *Studia Iudaica* VII, 1988, p. 199–202.

1.3. *Monedă de bronz*; Sarmizegetusa, jud. Hunedoara = Ulpia Traiana Sarmizegetusa; locuință din oraș, camera 3; Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Inv. 1994; d = 2,49 cm; g = 9,25 f. Fig. 3.

Avers: palmier cu șapte ramuri; câte trei laterale și una verticală alcătuiind vârful; sub ramuri, de-o parte și alta a tulpinei, câte un ciorchine de fructe; mai jos, sub ciorchini, de-o parte și de alta a tulpinei inscripție în hebraică: *SHI – MON*.

Revers: frunză de viță de vie cu vârful în jos; nervurile foarte vizibile; în jurul ei legenda în hebraică: *Anul II al libertății lui Izrael*.

Bibliografie: N. Gudea, *Jews in Roman Dacia. IV. A jewish coin in the capital of Dacian provinces*, în *Studia Iudaica* IX, mss.; cf. *Meshorer* 1967, p. 16, nr. 195 (medium coins: Plate XXV, 195) anul 133.

1.4. *Monedă*; cu inscripție „ebraică veche”; fără loc de descoperire precizat („putea proveni din Banat”); se afla la Muzeul (Banatului) din Timișoara; în prezent pierdută; lipsesc date tehnice; ar putea data din vremea primei răscoale evreiești (66–70 p.Ch.)

Bibliografie: *Carmilly-Weinberger* 1994, p. 10, nota 1.

2. PIESE MĂRUNTE DE UZ COMUN CU SIMBOLURI IUDAICE (SIMBOLURI RELIGIOASE IUDAICE PE DIFERITE MONUMENTE)

2.1. *Piesă de joc pentru ludus militum*; Moigrad, jud. Sălaj = Porolissum; loc de descoperire neprecizat; descoperire întâmplătoare; Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău; d = 2,5 cm; gr = 0,5 cm; Fig. 4.

Fig. 4. Piesă de joc din lut de la Porolissum cu reprezentarea „steii lui David”.

Disc făcut dintr-o bucată de perete de vas; pastă foarte fină de culoare cenușie; pe suprafața exterioară a fragmentului angobă de culoare cenușie închisă; pe suprafața interioară se văd urmele de roată; pe fața mai fină (cea cu angobă) a

fost zgâriată „steaua lui David”; nervurile care marchează colțurile stelei nu se întretaie perfect; la intersecția acestor nervuri în interiorul stelei s-a format un semn în forma literei D; zgârierea simbolului a fost făcută dintr-o singură trăsătură, astfel că are aspect continuu, regulat, aproape ca o incizie; analogie foarte bună o constituie o piesă de la Achim-Panopolis în Egipt (cf. R. Forrer, *Die frühchristliche Alterthümer aus der Gräberfelder von Achmin-Panopolis*, Strassburg i.E., 1893, pl. IX, 3).

Bibliografie: N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. 1. Cercetări și descoperiri arheologice până în anul 1977*, Zalău, 1989 (= *ActaMP XIII*, 1989), p. 511, nr. 15, planșa CVI, 17; idem, *The Jews in Roman Dacia. III. A clay counter with incised „David's star” and other jewish discoveries at Porolissum*, în *Studia Iudaica VIII*, 1999, p. 278–280.

2.2. *Piatră de inel* cu inscripția AGVLA; Sarmizegetusa, jud. Hunedoara = Ulpia Traiana Sarmizegetusa; locul de descoperire în cadrul așezării neprecizat; piesă pierdută; lipsesc date tehnice în legătură cu ea; C. Daicoviciu (*Daicoviciu 1936*, p. 194) considera că lectura *Aq(u)ila* constituia o greșeală, dar nu oferea o altă soluție; S. Sanie (*Sanie 1981*, p. 161) socotea că piatra de inel este un vestigiu referitor la evrei, considerând că inițialele inscripției ar constitui întregite textul unui celebru pasaj din Psalmi: „tu ești puternic în veci, Doamne” (‘TH GYBWR LWLM ’ DWNV). Lucrurile sunt însă mult mai complexe. După ce C. Daicoviciu a negat caracterul creștin al piesei, toți cercetătorii care s-au ocupat cu creștinismul timpuriu au inclus-o în lista descoperirilor creștine: I. I. Russu (*Russu 1958*, p. 333, nr. 5), K. Horedt (*Horedt 1982*, p. 34, nota 71), V. Wollmann (*M. J. Ackner. 1782–1862. Leben und Werk*, Cluj-Napoca, 1982, p. 74, nota 266), M. Rusu (*Rusu 1984*, p. 61, nr. 93) și în fine N. Gudea (*Gudea 1988*, p. 174, nr. B.c. 4 cu lectura: *A(iath) G(adol) U(e) L(eolam) A(donai)* și datată în secolul III p.Ch.).

Bibliografie: J. F. Neugebauer, *Dacien aus den Überresten des classischen Althertums*, Kronstadt, 1851, p. 40; Fr. Müller, în *Blätter für Geist, Gemuth und Vaterlandskunde* 16, 1858, p. 61; *CIL III* 1639, 3 = 8076, 4; *Daicoviciu 1936*, p. 194 = *Daicoviciu 1970*, p. 506, nr. 2 (dar cu lectura *Aquila!*); *Russu 1958*, p. 333, nr. 5; *Horedt 1982*, p. 34, nota 71; p. 218 FL XIV A, nr. 4 cu analogii; *Rusu 1984*, p. 61, nr. 93; *Gudea 1988*, p. 174, B.c. 4; *Eskenasy 1995*, p. 162 Ilc.

3. *Placă de ardezie* cu reprezentări iudaice; fără loc de descoperire precizat: Transilvania; nu se cunoaște locul de păstrare; dimensiuni probabile = 14 cm?

În centrul plăcii este reprezentat un cap de berbec; în dreapta lui apare „steaua lui David”; în stânga lui este reprezentat un altar cu flacără, șapte capete umane și inscripția *Iudaea*.

Bibliografie: *Sanie 1981*, p. 161–162 cu nota 36; menționează că informația în legătură cu piesa provine din ziarul „Egalitatea” (în limba maghiară) 1, IV, 1892 (informație neverificată în ziar); *Eskenasy 1995*, p. LXXII, p. 163–164 II F.

2.4. *Mină din Carpați*; locul neprecizat sau amintit foarte vag: Transilvania; neidentificată.

Un grup de exploratori au descoperit pe peretele minei (?) monumente aparte: placă, plăcuță altar? „cu inscripție ebraică” ... „adică tetragama pentru Jahve” ...

Bibliografie: G. Téglás, *Zsidó nevü vagy jelzésü és régiségek Dácia területeiről*, în *Izraelita Magyar Iradalmi Társulat Évkönyve*, Budapest, 1900, p. 114–123; cf. *Sanie 1981*, p. 162 nota 37 (după *Analele Societății Istorice „Iuliu Barasch”*, II, 1, 1888, București, *passim*); *Sanie 1981*, p. 162, nota 36.

3. INSCRIȚII PE PIATRĂ ȘI ALTE MATERIALE CARE CONȚIN NUME EVREIEȘTI

3.1. *Diplomă militară*; Jupa, jud. Caraș-Severin = Tibiscum; se păstrează în Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; *Fig. 6*.

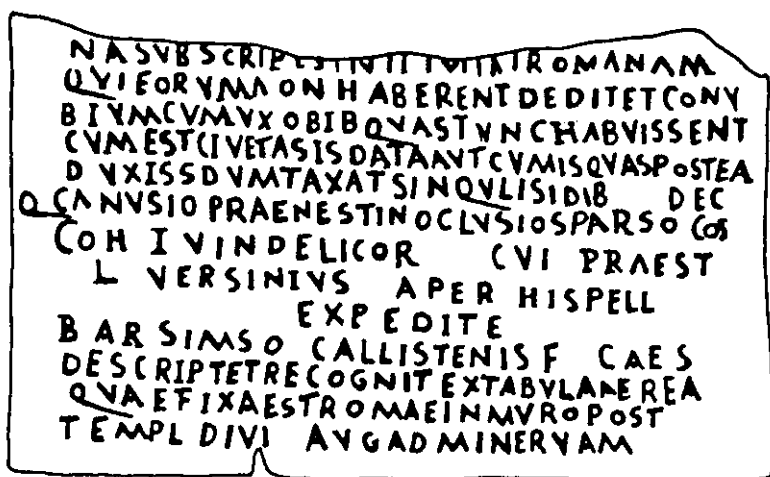

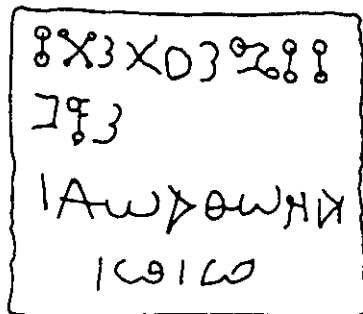
Fig. 5 – Diplomă militară eliberată pentru Barsimsus Calisthensis descoperită la Jupa (după *IDR I*, p. 114–116).

Eliberată pentru Barsimsus Calisthenis din Caesareea Palaestinae; acesta a fost lăsat la vatră din *cohors I Vindelicorum* în anul 157 p.Ch.; dacă socotim durata întregă a serviciului militar (15–20 ani), Barsimsus a fost recrutat prin anii 137–141; tatăl său era Calsithenes.

Bibliografie: *CIL XVI 107*; *IDR I*, DiplD XV, p. 114–116; I. I. Russu, *Elemente orientale în Dacia romană*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 139–143; S. Sanie, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 237; I. I. Russu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 138–143; I. I. Russu, M. Moga, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, p. 56, nr. 11; *Sanie 1981*, p. 162; *Eskenasy 1995*, p. 161–162, II B.

3.2. *Foiță de aur cu inscripție gnostică*; Orșova, jud. Mehedinți = Dierna; descoperită în anul 1969 cu ocazia lucrărilor arheologice de salvare, într-un sicriu de plumb din zona cimitirului roman; sec. II–III p.Ch.; Muzeul Regiunii „Porțile de Fier” Drobeta-Turnu Severin; dimensiuni 41 × 31 × 0,5 mm; *Fig. 6/7*.

Fig. 6 – Două foițe de aur de la Dierna cu text conținând un blesten iudaic (după *IDR* III, 1, 1977, p. 70–71, fig. 36 și 37).

Text: *IAW / ADONAI / IW / IW*; primele două rânduri indescifrabile.

Traducere: Domnul Dumnezeu Adonai, Dumnezeule! Dumnezeule!

Bibliografie: D. Benea, A. Șchiopu, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 115–125, fig. 4; N. Vlăsa, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 125–141, fig. 4–4a; I. Barnea, în *Pontica*, 10, 1977, p. 283–284, nr. 29, fig. 4–5; L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1980, p. 162–164, fig. 3; M. Rusu, în *AIIA* 26, 1984, p. 61, nr. 79; I. Barnea, în *Études Balcaniques*, I, Sofia 1985, p. 100–101, 1,9; *Gudea* 1988, p. 182 B.g. 1; *Carmilly-Weinberger* 1994, p. 3–4 (dar eronat, în loc de *IAW* scrie *IAWH*); *Eskenasy* 1986, p. 141–144; *Eskenasy* 1995, p. 164–165 II G; *IDR* III, 1, p. 69–70, nr. 42.

3.3. *Foiță de aur cu inscripția gnostică*; Orșova, jud. Mehedinți = Dierna; descoperită în anul 1968 cu ocazia săpăturilor arheologice de salvare; probabil într-un atelier de prelucrare a metalelor; se păstrează la Institutul de Arheologie din București; secolul III p.Ch.; dimensiuni 80 × 30 × 0,2 mm; Fig. 6/7.

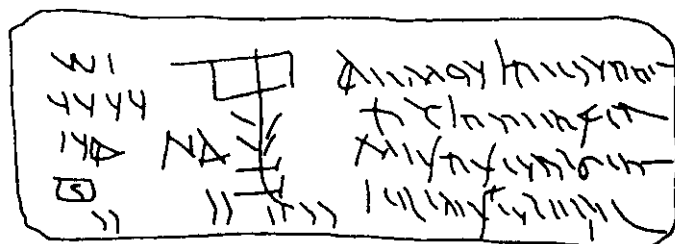

Fig. 7 – Două foițe de aur de la Dierna cu text conținând un blestem iudaic (după *IDR* III, 1, 1977, p. 70–71, fig. 36 și 37).

Plăcuța are trei registre de la stânga spre dreapta: în primul registru se află un grupaj de semne magice legate de numele și simbolul Domnului Adonai; în registrul 2 un simbol criptografic al lui *IAW* marcat printr-un chenar dreptunghiular și apoi un alt simbol în forma candelabrului cu șapte brațe, la baza căruia se află incizate ghilimele (!) pentru a sugera un citat din Cartea sfântă; în registrul III se află o inscripție în limba latină.

Registrul I *WI / YYYY / IYADWNAI THEOS*

Traducere: Oh, ai-ai, vai Doamne Dumnezeule!

Registrul II $\overline{\text{O O}} / \Upsilon\psi (= \Theta\epsilon\omicron\iota \upsilon\psi(1\sigma\tau\omicron\iota))$

Traducere: Zeilor prea înalți.

Registrul III *DEMON IM(m)UNDITI(a)E / TE AGITE(t) / AELI FIR/ME STE(t) / SV/RA CAPUT / IULIAE SVRILLAE*

Traducere: Demonul spurcăciunii să te bântuie, Aelius Firmus; să stea deasupra capului Iuliei Surilla.

Scrisul este cursiv, chiar elegant; limba latină este de bună calitate; scrisul poartă caracteristicile celui din secolele II–III p.Ch.

Bibliografie: N. Vlassa, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 205–219; *IDR* III, 1, p. 70–71, nr. 43; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1980, p. 147, 163, fig. 2; *Russu* 1984, p. 61, nr. 79; *Gudea* 1988, p. 182 B.g. 2; *Eskenasy* 1995, p. 364–165 II N.

3.4. *Placă votivă de marmură*; Sarmizegetusa, jud. Hunedoara = Ulpia Traiana Sarmizegetusa; se afla prin anii 1910 în parcul castelului Nălațvad; dimensiuni 46 × 30 × 8 cm; în prezent nu se cunoaște locul de păstrare; *Fig. 8*.

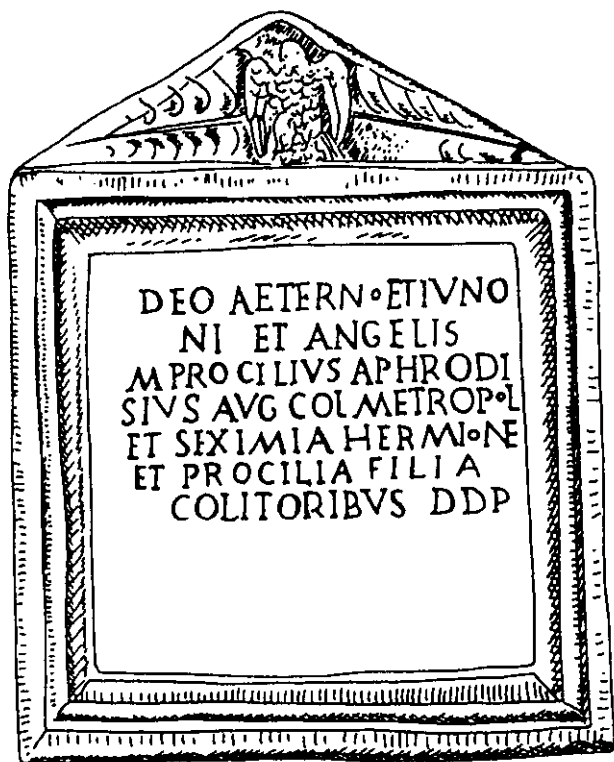

Fig. 8 – Tablă votivă de marmură de la Sarmizegetusa care atestă prezența „îngerilor” (*angeli*) de origine iudaică (după *IDR* III, 2, p. 167–168).

Câmpul inscripției este încadrat de un chenar simplu; în partea superioară are fronton triunghiular; în centrul lui stă un vultur cu aripile desfăcute.

Text: *DEO AETERNO ET IVNO/NI ET ANGELIS / M(arcus) PROCILIVS APHRODISIVS AVG(ustalis) COL(oniae) METROPOL(is) / ET SIXIMIA*

HERMIONE / ET PROCILIA FILIA / COLITORIBUS D(ono) D(ederunt) P(oseurunt).

Traducere: Zeului cel veșnic și Iunonei și îngerilor, Marcus Procilius Aphrodisius augustal al coloniei și capitalei și Seximia Hermione și Procilia fiica lui , pentru cultivatori în dar au donat și au pus.

Bibliografie: *IDR* III, 2, p. 167–168, nr. 190 (cu toată bibliografia mai veche) + desen + fotografie.

3.5. *Altar votiv din marmoră*; Sarmizegetusa, jud. Hunedoara = Ulpia Traiana Sarmizegetusa; descoperire întâmplătoare; fără loc precizat; Muzeul Sarmizegetusa; dimensiuni 104 × 50 × 35 cm; *Fig. 9/1*.

Câmpul inscripției simplu; capitelul frumos ornamentat; în timpan avea o rozetă și frunze de acant; destul de șterse; textul grecesc destul de rudimentar; literele au forme databile în secolul II p.Ch.

Text: *DII YPSISTO / ΕΡΕΚΩ / ΑΙΛΙΟΣ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ / ΚΑΙ ΜΑΧΙΜΑ ΕΙΧΑΡΙΣΤΕΡΙΟΝ*.

Traducere: Zeului Preaslăvit, îndurătorul (ascultătorul rugăciunilor), Aelius Apollinarius procurator și Maxima (au pus) ofranda.

Bibliografie: *IDR* III, 2, p. 194–195, nr. 222 + fig. 178 (foto), cu toată bibliografia mai veche; *Sanie 1981*, p. 162; *Eskenasy 1986*, p. 142, nota 1.

Fig. 9/1–2 – Altare votive de la Ulpia Traiana închinat lui Theos Hypsistos (după *IDR* III, 2, p. 194–195, nr. 222, fig. 178; nr. 223, fig. 179).

3.6. *Altar votiv de marmoră*; Sarmizegetusa, jud. Hunedoara = Ulpia Traiana Sarmizegetusa; descoperit în oraș, la locul numit „Grohotea tornească”; Muzeul Sarmizegetusa; dimensiuni 73 × 38 × 32 cm; *Fig. 9/2*.

Câmpul inscripției simplu; capitelul fracturat într-un colț; lateral are o semipalmată, în mijloc rozetă și apoi frunză de acant; șterse, abia vizibile; baza simplă; text în limba greacă destul de rudimentar scris; formele literelor pot fi datate în secolul III p.Ch.

Text: *THEO / YPSISTO E/PEKOW / EUHARISTOU/SA ANETEKΑ / AILIA CASSIA*.

Traducere: Zeului Preaslăvit, îndurătorul (ascultătorul rugăciunilor), prinos de recunoștință adus de Aelia Cassia.

Bibliografie: *IDR III*, 2, p. 194–195, nr. 223, fig. 179 (foto) cu toată bibliografia mai veche; *Sanie 1981*, p. 162, 274 nr. 100, 288; *Eskenasy 1986*, p. 142, nota 1; *Eskenasy 1995*, p. LXXI, 161 II D.

3.7. *Altar funerar de marmoră*; Zlatna (?), jud. Alba = Ampelum; locul de descoperire neprecizat (se presupune chiar Pătrânjeni!); Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca; dimensiuni 120 × 85 × 24 cm; secolul III p.Ch.

Partea de sus a monumentului lipsește; ruptă din Antichitate.

Text (fragmentar): ... vix(it) an(nis) IIII / SEPTIMIAE SABA[tiae] VIX(it) ANN(is) III / C .. SEPTIMIUS CONSTANS / FRATRI ET UXORI EIUS / ET NEPTI B(ene) M(erentibus) F(aciendum) C(uravit).

Traducere: ... a trăit ... ani, Septimia Sabatia a trăit patru ani, C. Septimius Constans fratelui, soției și nepoatei lui care au binemeritat s-a îngrijit să ridice (monumentul acesta).

Bibliografie: A. Buday, în *DoljCluj*, VII, 1916, 2, p. 73–74, fig. 2; A. Kerényi, *A Dáciai személynévek*, Budapest, 1941, nr. 2167; I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943 (1944), p. 226, nr. 31; *Sanie 1981*, p. 162 cu nota 39; *IDR III*, 2, p. 358–359, nr. 363 (Septimia Sperata!).

3.8. *Altar votiv din piatră calcaroasă*: Moigrad, jud. Sălaj = Porolissum; descoperit în secțiunea 63, executată peste latura de sud-est a castrului de pe vârful Pomet în anul 1979; era încastrat în zid; acțiunea poate fi datată în a doua jumătate a secolului III p.Ch.; reparația avea scopul să oprească alunecarea zidului; Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău; dimensiuni 95 × 27 × 25 cm; *Fig. 10*.

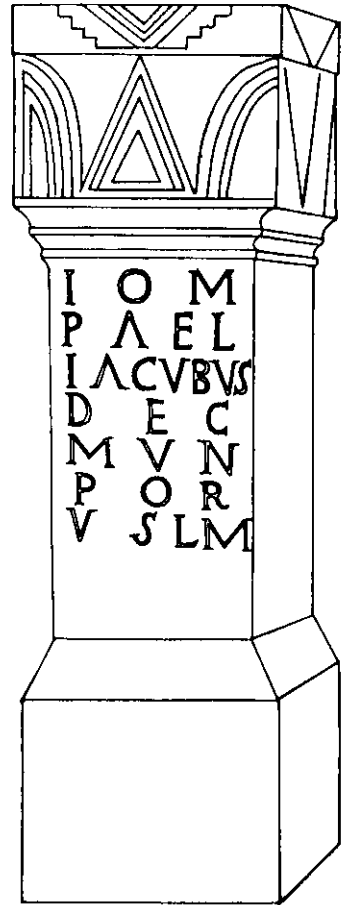
Câmpul inscripției măsoară 20 × 38 cm; literele sunt înalte de 3 cm în rândul 1, 3,5 cm în rândul 2 și 3,2 cm în rândul 3, 3 cm în rândurile 4–6; capitelul are două registre: registrul de sus decorat cu triunghiuri succesive cu vârful în jos; registrul de jos cu două palmete, iar la mijloc un triunghi cu vârful în sus; torul este înalt de 6 cm; pe capitel sus se află un fâgaș pentru libații, care are o bordură înaltă de 2,5 cm; baza este lată de 27 cm și înaltă de 22 cm.

Text: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) AEL(ius) / IACVBVS / DEC(urio) MVN(icipii) POR(olissensis) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*.

Traducere: Lui Iuppiter cel prea bun și mare, Publius Aelius Iacubus, consilier al municipiului Porolissum, și-a adus obolul cu bucurie.

Bibliografie: N. Gudca, *Castrul roman de pe dealul Pomet*, în E. Chirilă și colaboratorii, *Raport preliminar despre săpăturile arheologice de la Moigrad (Porolissum) din anii 1977–1979*, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 89–90; *Sanie 1981*,

Fig. 10 – Inscripție votivă de la Porolissum ridicată de P. Aelius Iacubus (datată la mijlocul secolului III p.Ch.).

p. 162 cu nota 40, 292 (fără să indice sursa informației!); N. Gudea, *The Jews in Roman Dacia. III. A clay counter with incised „David’s star” and other jewish discoveries at Porolissum*, în *Studia Iudaica*, VIII, 1999, p. 280–281; *Eskenasy 1995*, p. LXXII, p. 163 II E.

3.9. *Altar votiv din piatră calcaroasă*; Moigrad, jud. Sălaj = Porolissum; descoperit în apropierea rezervorului de apă din *praetentura sinistra*, în poziție secundară; databil în a doua jumătate a secolului III p.Ch.; Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău; dimensiuni 40 × 21 × 16 cm; Fig. 11.

Capitelul are un singur registru, în care apar reprezentate lateral două palmete (sau semipalmete) și una întreagă în poziție centrală; câmpul inscripției măsoară 19,5 × 18,5 cm; simplu; litere înalte de 6 cm; baza simplă.

Text: *IVPP(iteri ?) M(aximo) / SABIDAS / HVTRI / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*.

Traducere: Lui Iuppiter cel Mare, Sabidas al lui Hutrus și-a îndeplinit cu bucurie făgăduința după merit.

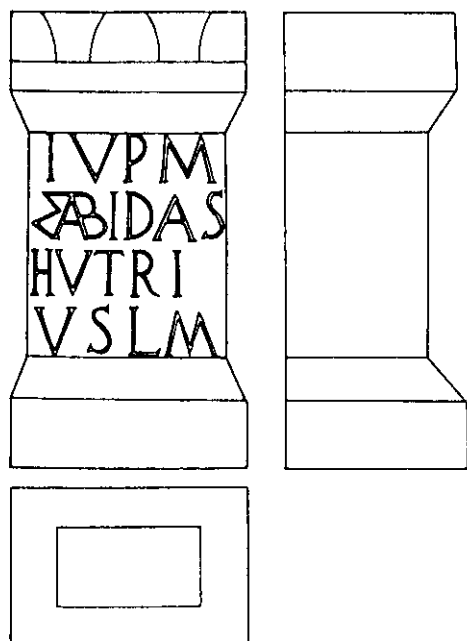

Fig. 11 - Inscricție votivă închinată lui Iupiter Maximus de către Sabidas Hutri, descoperită la Porolissum.

Elaborarea numelui zeului Iuppiter sub forma IVPP (care implică forma greșită de dativ *Iuppiteri!*? în loc de *Iovi*) este necunoscută; ea are legătură cu numele dedicantului, care se pare nu știa și nu vorbea corect limba latină. Fenomenul nu este însă necunoscut în Imperiu. În monetăriile oficiale din Orient apar în secolul III p.Ch. forme greșite ale legendelor tocmai datorită necunoașterii suficiente a limbii latine (cf. R. A. G. Carson, *BMC VI*, London, 1976, p. 24; W. Kubitschek, *Der Rückgang des Lateinischen im Osten des Römischen Reiches*, în *Monatsblatt der Numismatischer Gesellschaft in Wien*, Wien 236, 1903, p. 31-34).

4. MENȚIUNI DESPRE EVREII ANTICI DIN DACIA ROMANĂ ÎN LEGENDE MEDIEVALE

4.1. Cronică „Culegere de date istorice privind Biserica din Transilvania”; scrisă de călugărul iezuit R. Bzensky în anul 1699; colecția contelui Kemény József.

p. 399 *Ob hanc causam (Decebalus) lubens profugos quoque Hierosolymia Iudaeos recepit, qui persecutionem Titi Vespasiani Hierosolymam evaserunt, atque ad barbaras gentes accurrerant.*

Traducere: p. 443 „(Decebalus) i-a primit bucuroș pe fugarii iudei din Ierusalim care scăpaseră persecuției lui Titus Vespasianus din capitala Iudeii și se refugiaseră la neamuri barbare”.

Bibliografie: Rudolf Bzensky, *Sylogimaeorum Transylvaniae Ecclesiae libri septem*, în *ActaMN*, 33, Istorie II, 1996, p. 369-457 (traducere de V. Rus).

4.2. Scrisoare a mai multor izraeliți din Transilvania către contele Kemény József din Mănăstireni; mijlocul secolului al XIX-lea; cer să fie incluși într-o istorie a Transilvaniei pe care acesta o pregătea.

Text în limba maghiară.

Traducere: „În Transilvania, unde istoria nu ne pomeniște deloc, suntem în permanentă priviți ca străini, deși în anul 90 după Christos, conform erei creștine, am săvârșit fapte epocale, fiind chemați de regele Decebal al geților pentru înfrângerea romanilor. Strămișii noștri au devenit în ajutor, zice-se, în număr mare, circa 50 000 suflete, traversând Dardanelele, Marea Neagră, Moldova și Țara Românească, luptând și sângerând împotriva trupelor lui Traian în Transilvania la Turda, de unde și toponimicul Enyed (Aiud)”.

Bibliografie: *Carmilly-Weinberger 1994*, p. 11–12.

VI. ANEXE

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

IZVOARE ȘI CULEGERI DE IZVOARE

- Ancel, Eskenasy 1991* – J. Ancel, V. Eskenasy, *Bibliography of the Jews in Romania*. Compiled by ..., Tel Aviv, 1991.
- Eskenasy 1986* – V. Eskenasy, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, I, București, 1986.
- Eskenasy 1995* – V. Eskenasy, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, I – ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1995.
- Flusser 1989* – D. Flusser, *Jewish sources in early Christianity*, Tel Aviv, 1989.
- IDR* – *Inscripțiile Daciei romane*, București, I, 1976; II, 1977; III, 1, 1977; III, 2, 1980; III, 3, 1984; III, 4, 1988.
- Kindler 1987* – A. Kindler, *The Jews in Roman Imperial legislation*. Edited with introduction, translation and commentary by ..., Wayne State University Press, 1987.
- Stern 1984* – M. Stern, *Greek and Latin authors on Jews and judaism (III)*, Jerusalem, 1984.

LUCRĂRI GENERALE DE ISTORIE A EVREILOR

- Asher 1987* – E. Asher, *The starr of David. An ancient symbol on integration*, Jerusalem, 1987.
- Grayzel 1948* – S. Grayzel, *A history of the Jews from the babilonian exile to the end of World War II*, Philadelphia, 1948.
- Hărlăuanu 1992* – A. Hărlăuanu, *Istoria universală a poporului evreu*, București, 1992.
- Johnson 1987* – P. Johnson, *A history of the Jews*, New York, 1987.
- Leclercq 1920* – H. Leclercq, *David*, în *DACL* IV, 1, 1920, p. 295–303.

* Varianta în limba ebraică va fi publicată la Tel Aviv.

- Roth 1980 – C. Roth, *Histoire du peuple Juif des origines à 1962*, Paris, 1980.
 Solomon 1984 – S. Solomon, *A history of the Jews. From the destruction of Judah 586 B.C. to the present arab-israeli conflict*, New York, 1984.

LUCRĂRI DESPRE ISTORIA EVREILOR DIN ROMÂNIA

- Carmilly-Weinberger 1994 – M. Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*, București, 1994.

DICȚIONARE ȘI ENCICLOPEDII

- EI – *Encyclopedia Iudaica*, I–XVI, Jerusalem, 1967–1971.
 Eliade, Culianu 1990 – M. Eliade, I. P. Culianu, *Dicționar al religiilor*, ediția a II-a, București, 1990.
 RE – *Realencyclopädie der classischen Altertums-wissenschaft*, Stuttgart (Pauly-Wissowa-Kroll).

DETERMINATOARE PENTRU MONEDE; DE ONOMASTICĂ

- Guggenkeimer 1992 – Eva H. Guggenkeimer, *Jewish family names and the origins on etimologically dictionary*, New York, 1992.
 Meshorer 1967 – Y. Meshorer, *Jewish coins of the Second Temple period*, Tel Aviv, 1967.
 Mildenberg 1984 – L. Mildenberg, *The coinage of the Bar Kochba war*, ed. Patricia Eckhardt-Motahedel, Frankfurt am Main, 1984.
 Preisigke 1922 – Fr. Preisigke, *Namenbuch enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebraischen, arabischen und sonstigen semitischen und nicht semitischen Menschennamen soweit sie in griechischen Urkunden (Papyri, Ostraka, Inschriften, Mumienchriften usw.) Aegyptens sich vorfinden*, Heidelberg, 1922.
 Wuthnow 1950 – H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri der Vorderen Orients*, Leipzig, 1951.

LUCRĂRI ÎN LEGĂTURĂ CU PREZENȚA EVREILOR ÎN IMPERIUL ROMAN

- Applebaum 1971 – S. Applebaum, *Jews in the Roman army*, în *Roman Frontier Studies 1967. The proceedings of the 7th International Congress held at Tel Aviv*, Tel Aviv, 1971, p. 181–184.
 Brunt 1976 – P. A. Brunt, *The romanisation of the local ruling classes in the Roman Empire*, în *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VI-eme Congrès International d'Études Classiques*, Madrid 1974, București – Paris, 1976, p. 161–173.
 Brückleimer 1989 – M. Brückleimer, *Beiträge zur rechtlichen Stellung der Juden im römischen Reich*, München, 1989 (cf. Wolf 1989, 69 nota 63).
 Cumont 1929 – F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929.
 Goppelt 1954 – L. Goppelt, *Christentum und Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert. Ein Aufriss der Urgeschichte der Kirche*, Güttersloh, 1954.

- Juster 1914 – J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, 1–2, Paris, 1914.
- Mor 1990 – M. Mor, *The Roman legions and the Bar Kochba war (132–135 A.D.)*, în *Limes 14 Carnuntum* 1986, Wien, 1990, p. 163–176.
- Pârvan 1909 – V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreich: eine historisch – epigraphische Untersuchung*, Breslau, 1909.
- Saxer 1967 – R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diocletian*, Köln – Graz, 1967.
- Simon 1948 – M. Simon, *Verus Israel. Studie über die Beziehungen zwischen Christen und Juden im Römischen Reich (135–425)*, Paris, 1948.
- Kindler 1986 – A. Kindler, *Die palästinensische Städtemünzen im 2. Jh. n.Chr. und der Bar Kochba Krieg*, în *Die Münze. Bild – Botschaft – Bedeutung. Festschrift für Maria R. Alföldi*, H.S. Noeske – H. Schubert (Hrsg.), Frankfurt am Main, 1986, p. 283–313.
- Feldman, Mayer 1997 – L. H. Feldman, R. Mayer (edd.) *Jewish life among Greeks and Romans. Primary readings*, s.l., 1997.
- Lieu, North-Rajah 1995 – J. Lieu, J. North-Rajah, *The jews among pagans and christians in the Roman Empire*, London, 1992 (1995).
- Popescu 1991 – Em. Popescu, *Basilique et synagogue dans le sud-est de l'Europe à l'époque protobyzantine (IV-e – VI-e siècles)*, în *Études byzantines et postbyzantines*, 2, Paris, 1991, p. 9–12.

LUCRĂRI ÎN LEGĂTURĂ CU PREZENȚA EVREILOR ÎN PROVINCIIILE VECINE DACIEI

- Mócsy 1984 – A. Mócsy, *Pannonia und Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, London, 1984.
- Pippidi 1988 – D. M. Pippidi, *Theos Hypsistos la Tomis*, în D. M. Pippidi, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 202–206.
- Póczy 1989 – Klára Póczy, *A zsidók Pannoniában. Magyarországi szinagógák*, Budapest, 1989.
- Schreiber 1985 – S. Schreiber, *Jewish inscriptions in Hungary from the 3rd century to 1686*, Leiden, 1985.
- Velkov 1959 – V. I. Velkov, *Grădit v Trakii i Dakii prez kăsnata antičinnost*, Sofia, 1959.

LUCRĂRI GENERALE ÎN LEGĂTURĂ CU PREZENȚA EVREILOR ÎN PROVINCIIILE DACICE

- Ardevan 1998 – R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998.
- Berciu, Petolescu 1976 – I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientales dans la Dacie Meridionale*, Leiden, 1976.
- Daicoviciu 1936 – C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia Traină în secolele II–III?*, în *AISC*, II, 1933–1935 (1936), p. 192–209.
- Daicoviciu 1970 – C. Daicoviciu, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1970.
- Gudea 1988 – N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.
- Horedt 1982 – K. Horedt, *Siebenbürgen im spätrömischer Zeit*, București, 1982.
- Macrea 1969 – M. Macrea, *Viata în Dacia romană*. București 1969

- Paki 1988 – Adela Paki, *Populația Daciei Porolissensis. I. Porolissum*, în *ActaMP*, 12, 1988, p. 215–227.
- Paki 1988a – Adela Paki, *Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, în *SCIVA*, 39, 1988, 4, p. 355–368.
- Paki 1998 – Adela Paki, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*. Teză de doctorat, UBB Cluj-Napoca, 1998. Facultatea de Istorie și Filosofie. Biblioteca.
- Petolescu 1978 – C. C. Petolescu, *Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine*, în *Dacia*, XXII, 1978, p. 213–218.
- Petolescu 1995 – C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995.
- Rusu 1984 – M. Rusu, *Paleocreștinismul și etnogeneza românilor*, în *AIIA*, 26, 1984, p. 35–84.
- Russu 1943 – I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV, 1941–1942 (1943), extras p. 1–49.
- Russu 1949 – I. I. Russu, *Rectificări și adause la onomasticon Daciae*, în *AISC*, V, 1948 (1949), p. 282–296.
- Russu 1969 – I. I. Russu, *Elemente siriene în Dacia Carpatică și rolul lor în colonizarea și romanizarea provinciei*, în *ActaMN*, VI, 1969, 167–186.
- Russu 1977 – I. I. Russu, *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique latine*, Paris, 1977, p. 353–363.
- Sanie 1970 – S. Sanie, *L'onomastique orientale dans la Dacie romaine. I*, în *Dacia*, XIV, 1970, p. 233–241.
- Sanie 1973 – S. Sanie, *Onomastica orientală în Dacia romană. I*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 151–169.
- Sanie 1981 – S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană. I. Cultele siriane și palmiriene*, București, 1981.
- Sanie 1989 – S. Sanie, *Die syrische und palmyrenische Kulte in Dakien*, în *ANRW II*, 18.2, 1989, p. 1165–1271.
- Winkler 1968 – Iuditha Winkler, *Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten*, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapeșt, 1968, p. 361–371 + tabel.

LUCRĂRI SPECIALE DESPRE DESCOPERIRI IUDAICE ȘI DESPRE EVREI
ÎN PROVINCIIILE DACICE

- Benea, Șchiopu 1974 – D. Benea, A. Șchiopu, *Un mormânt gnostic de la Dierns*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 115–125.
- Chirilă, Gudea 1972 – E. Chirilă, N. Gudea, *Descoperiri monetare antice în Banat*, în *Apulum*, X, 1972, p. 713–717.
- Daicoviciu 1932 – C. Daicoviciu, *Contribuții la sincretismul religios în Sarmizegetusa*, în *AISC*, I, 1932, p. 81–88.
- Daicoviciu 1941 – C. Daicoviciu, *Templul maurilor de la Micia*, în *Sargetia*, 2, 1941, p. 117–125.
- Daicoviciu 1974 – C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, în *RE*, Suppl. XIV (1974), col. 599–655.
- Eisler 1906 – M. Eisler, *A zsidók legrégiebbnyomai Erdélyben*, în *Kolozsvári Izraelita Egyesület Évkönyve*, Kolozsvár, 1906, p. 94–107.
- Gudea 1980 – N. Gudea și colab., *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) în anii 1977–1979*, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 81–105.

- Gudea 1993 – N. Gudea, *The Jews in Roman Dacia. 1. A bronze coin emitted by Simon Bar Kochba at Pojejena (Caraș-Severin county)*, în *Studia Iudaica*, II, 1993, p. 162–166.
- Gudea 1998 – N. Gudea, *The Jews in Roman Dacia. 2. A jewish coin in the Roman fort at Ilișua (Dacia Porolissensis)*, în *Studia Iudaica*, VII, 1998, p. 199–202.
- Téglás 1900 – G. Téglás, *Zsidó nevű vagy jelzésű helyek és régiségek Dácia területéről*, în *A Izraelita Magyar Iradalmi Társulat Evkönyve*, Budapest, 1900, p. 114–123.
- Wolff 1989 – H. Wolff, *Die Juden im antiken Rom*. Separatum, 1989.
- Zugravu 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, Bibliotheca Thracologica XVIII, București, 1997.

JEWES IN THE DACIAN PROVINCES. 106–275 A.D.

(Summary)

The present paper constitutes a Romanian version of a work due to be published in Hebrew in a collection of writings dedicated to the history of the Jews from the Romanian territories. The collection will be published in Israel under the auspices of the Tel-Aviv University.

The paper is structured in three main parts: introduction and historical commentary (chapters I–IV), a repertory of the Jewish finds (chapter V), annexes, bibliography, abbreviations and illustrations (chapter VI). Here is the summary of the paper:

I. *Introduction* (1. the aim of the paper; 2. sources that refer to the Jews on the ancient Romanian territories: epigraphical, archaeological, numismatic sources and their characteristics; 3. the present stage of knowledges concerning the existence of Jews in Roman Dacia; 4. the method of work adopted by the authors).

II. *Ways that made possible the coming of Jews in the Dacian provinces* (1. the colonisation of the province under emperor Trajan; 2. general and individual economic interests (handcrafts, trade etc); 3. voluntary emmigration or expulsion from Judaea).

III. *Historical commentary based on sources* (1. Jewish names from the inscriptions; 2. Jewish religious symbols; 3. the presence of Jewish coins issued by Simon Bar Kochba; 4. ways of interpretation of the inscriptions dedicated to gods of Jewish origin).

IV. *Conclusions* (1. the value of historical evidence, its interpretation; 2. the Roman city from Dacia – the main attraction for the Jews; 3. the Jews, a segment of active population in the Dacian provinces).

V. *Corpus of documents referring to the Jews from the Dacian provinces* (1. Jewish coin discoveries; 2. Jewish religious symbols on different monuments; 3. inscriptions and other materials containing Jewish names; 4. testimonies about the Jews from the Dacian provinces found in Romanian medieval legends).

VI. *Annexes* (1. abbreviations and bibliography; 2. the list of illustrations).

The existing historical evidence concerning the presence of Jews on the territories of Dacian provinces fits perfectly in the sphere of the model known for the Jewish diaspora from the Roman Empire. Amounting to their value, the presented evidence can be grouped in several categories: direct evidence, indirect evidence, to which one can add the evidence from the sincretical world of religion. All this evidence is strengthened by discoveries of the same kind from the neighbouring provinces of the three Dacian provinces (Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior).

The Roman cities from the Dacian provinces (Ulpia Traiana, Apulum, Potaissa, Porolissum etc.) were the main attraction for the Jewish population. The bulk of direct and indirect discoveries are connected to the Roman cities, and the commercial bounds to and from the Jewish territories of Syria are connected with the same cities.

The attested persons or the ones supposed to belong to the elements of Jewish diaspora from the Dacian provinces were socially, economically and politically active persons, suggesting thus both prosperity and active participation to the provincial life of the Jewish population.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1 – Map of the Dacian provinces showing the places where Jewish monuments were discovered: 1. coins; 2. objects of common use with Jewish symbols; 3. inscriptions with Jewish names or Jewish gods.
- Fig. 2 – Coin issued by Simon Bar Kochba discovered at Ilişua.
- Fig. 3 – Coin issued by Simon Bar Kochba discovered at Sarmizegetusa.
- Fig. 4 – Clay object (*miles*), a component piece of the game named *ludus militum*, discovered at Moigrad.
- Fig. 5 – Fragment of military diploma issued for Barsimsus, son of Calisthene, discovered at Jupa (after *IDR*, I, p. 114–116).
- Fig. 6/7 – Gold leaflet with typical Jewish curse, found at Orşova (after *IDR* III, 1, p. 70–71, fig. 36/37).
- Fig. 8 – Marble votive altar attesting the presence of angels, discovered at Sarmizegetusa (after *IDR* III, 2, p. 167–168).
- Fig. 9/1–2 – Votive altars, discovered at Sarmizegetusa, dedicated to Theos Hypsistos (after *IDR* III, 2, p. 194–195, nr. 222, fig. 178 and nr. 223, fig. 179).
- Fig. 10 – Votive inscription erected by P. Aelius Iacubus found at Moigrad.
- Fig. 11 – Votive inscription dedicated to Jupiter Maximus from Sabidas, son of Hutrius, discovered at Moigrad.